

Michał Głuszkowski
Uniwersytet Mikołaja Kopernika

OBSERWACJA UCZESTNICZĄCA W PETERSBURSKIEJ SOCJOLOGII*

Wiktor Woronkow i Elena Czikadze: Ujti, czto by ostat'sia. Socyolog w pole. Sankt-Pietiersburg: Aleteja 2009, 144 s.

Zbiór artykułów *Odejsć, aby zostać. Socjolog w terenie (Ujti, czto by ostat'sia. Socyolog w pole)* pod redakcją Wiktora Woronkowa i Eleny Czikadze zawiera teksty badaczy skupionych wokół petersburskiego CNBS – Centrum Niezależnych Badań Społecznych (Centr Niezawisimych Socyalnych Issledowanij). Ośrodek CNBS powstał na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku, kiedy to w wielu większych miastach Rosji zaczęto tworzyć cały szereg niepaństwowych instytucji badawczych w zakresie nauk społecznych. Założycielami CNBS byli pracownicy leningradzkiego oddziału Instytutu Socjologii Rosyjskiej Akademii Nauk (wówczas Akademia Nauk ZSRR). W odróżnieniu od przeważającej większości nowo powstających ośrodków badań społecznych, twórcy CNBS postanowili zajmować się przede wszystkim badaniami niekomercyjnymi i uczestnictwem w międzynarodowych projektach badawczych (CNBS 2010).

Zarówno samo Centrum Niezależnych Badań Społecznych, jak i jego pracownicy – autorzy artykułów w omawianej publikacji, funkcjonują poza głównym nurtem rosyjskiej socjologii. Żaden z badaczy, których eseje znalazły się w *Odejsć, aby zostać...*, nie publikował w wiodącym rosyjskim czasopiśmie socjologicznym „Socyologiczeskije Issledowanija”. Pracowników CNBS nie ma również wśród autorów popularnych podręczników akademickich, które pisane są najczęściej przez socjologów związanych z IS RAN. Choć badacze z CNBS najczęściej publikują w mniej popularnych czasopismach, wydawnictwach własnego ośrodka oraz za granicą, nie można stwierdzić, by w socjologii głównego nurtu nie zauważano ich działalności. Jednak *Socjologia bez granic (Bespriedielnaja socyologija)* – zbiór artykułów pracowników CNBS wydany z okazji 60 urodzin jednego z założycieli centrum – Wiktora Woronkowa nie spotkał się z uznaniem. Krytyczne uwagi recenzentki, Iriny Trocuk,

Instytut Filologii Słowiańskiej UMK, e-mail: micglu@umk.pl

* Publikacja powstała przy finansowym wsparciu Fundacji na rzecz Nauki Polskiej.

dotyczyły przede wszystkim brawurowego przekraczania granic utartych paradygmatów w badaniach petersburskich socjologów, co przejawiało się nie tylko w doborze tematów, ale również metod badawczych (Troczuk 2006: 184–188). Ponieważ omawiana przeze mnie publikacja stanowi tematyczną i stylistyczną kontynuację *Socjologii bez granic*, pozwolę sobie przytoczyć podstawowy zarzut stawiany zespołowi Woronkowa: socjologia CNBS „opuszcza ramy swojego dyscyplinarnego dyskursu i zajmuje się przedmiotem badań dyskursu medycznego lub anatomicznego” (tamże, s. 184). Sprzeciw Troczuk budzi nie tyle sam fakt przekraczania granic tradycyjnie pojmowanej socjologii, ile procedura realizacji badań i wyciągane na ich podstawie wnioski, np. dokonany przez Tatianę Safonową opis społeczności kotów za pomocą terminologii socjologicznej, który doprowadził ją do wniosku o istnieniu osobowości u tych zwierząt oraz do postawienia zarzutu wobec socjologii, że wielkim jej błędem było dotychczasowe ignorowanie kotów (tamże, s. 186–187). Bez wątplenia, niektóre uwagi recenzentki wobec *Socjologii bez granic* są na tyle mocne¹, że stawiają pod znakiem zapytania naukową rzetelność autorów. Czy wobec tego warto poświęcać uwagę kolejnemu dziełu tej grupy, zwłaszcza, że praca *Odejść, aby zostać* jest utrzymana we wcześniejszej konwencji metodologicznej?

Aby odpowiedzieć na postawione wyżej pytanie, należałoby najpierw zastanowić się nad miejscem, jakie we współczesnej socjologii rosyjskiej zajmują badania terenowe i preferowana przez badaczy z CNBS obserwacja uczestnicząca. Terenowe badania społeczne prowadzono w Rosji już w okresie przedsocjologicznym², choć od samego początku były one związane przede wszystkim z metodami ilościowymi (Krawczenko 2005: 3–4; 465–467). Również obecnie rosyjskie opracowania i podręczniki akademickie poświęcone metodyce badań socjologicznych skupiają się przede wszystkim na doborze próby, metodach ankietowych i analizie ilościowej, choć nie pomijają również obserwacji uczestniczącej, analizy dokumentów czy metody biograficznej (zob. między innymi Dobrenkow i Krawczenko 2004; Diewiatko 2006).

¹ Recepta jubileuszowego tomu przygotowanego przez socjologów związanych z CNBS w wydawanym przez IS RAN czasopiśmie „Socjologiczeskij Żurnał” jest jednoznacznie negatywna (zob. Troczuk 2006). Można więc przypuszczać, że przyczyną nieobecności badaczy z zespołu pod kierownictwem Woronkowa w pozostałych wiodących periodykach (np. w miesięczniku „Socjologiczeskije Issledowanija”) mogą być negatywne recenzje ich tekstów. Niewykluczone jest również, że wobec takich opinii, jakie znajdujemy w cytowanej recenzji, socjologowie z CNBS zrezygnowali z aspiracji do głównego nurtu rosyjskiej socjologii.

² O ideach Comte’a pisano w Rosji już w latach czterdziestych XIX wieku, jednak tamtejsi historycy myśli społecznej stosunkowo zgodnie twierdzą, że o początkach rozwoju rosyjskiej socjologii można mówić dopiero około dwadzieścia lat później (por. między innymi Zborowski 2003: 338; Krawczenko 2005: 76). Okres do lat sześćdziesiątych XIX wieku określany jest mianem „predsocjologicznego” (Kariejew 1996: 34).

Pierwszeństwo metod ilościowych nie wynika np. z niechęci do obserwacji uczestniczącej, ani z niedoceniań jej znaczenia, ale z aktualnego zapotrzebowania rynku badań społecznych w Rosji, co z kolei przekłada się na mniejszą liczbę badań jakościowych. Wobec wymuszonej regułami rynkowymi swoistej marginalizacji studiów terenowych prowadzonych za pomocą obserwacji uczestniczącej, trudno pominąć milczeniem fakt poświęcenia temu typowi badań odrębnej monografii. Widoczny już we wcześniejszych publikacjach pracowników CNBS radykalizm metodologiczny sprawia, że różnice między nimi a głównym nurtem rosyjskiej socjologii są jeszcze bardziej widoczne.

W zbiorze *Odejsć, aby zostać* zamieszczono dziesięć artykułów, z których trzy mają charakter metodologiczny, natomiast pozostałe stanowią opisy zastosowania obserwacji uczestniczącej w różnych badaniach terenowych, prowadzonych przez socjologów związanych z CNBS w ciągu ostatnich kilkunastu lat. Pierwszy tekst autorstwa Wiktora Woronkowa *Rozważania o badaniach terenowych* (Razmyslenija o polewom issledowanii) jest jednocześnie wprowadzeniem do całego tomu i metodologicznym manifestem CNBS. W artykule możemy znaleźć odpowiedź, na pytanie, czym różni się radykalne podejście do obserwacji w terenie od stanowiska przedstawicieli głównego nurtu rosyjskiej socjologii. Podobnie, jak autorzy ogólnodostępnych opracowań, Woronkow odwołuje się do tradycji szkoły antropologicznej Bronisława Malinowskiego, Claude'a Levi-Straussa i innych (por. Dobrieńkow i Krawczenko 2004: 53), jednak z dzieł klasyków wyciąga o wiele dalej idące wnioski. Woronkow stwierdza wprost, że nie można być socjologiem, jeśli nie uprawia się badań terenowych. Powinny się one opierać na socjologii rozumiejącej i jako takie nie mogą być ograniczane przez ściśle wyznaczone reguły. Najważniejszą metodą nie tylko badań terenowych, ale socjologii w ogóle jest obserwacja uczestnicząca. Zarówno dla Woronkowa w jego artykule wprowadzającym, jak i dla autorów pozostałych tekstów, ważnym elementem teoretycznej bazy badacza są prace austriackiego socjologa Rolanda Girtlera, również zwolennika obserwacji uczestniczącej (zob. między innymi Girtler 1992; 2001). Jeśli przyjmiemy, że każda metoda badawcza ma swoje cechy charakterystyczne, z których część stanowią jej zalety, a część – wady, to Woronkow zdaje się nie dostrzegać tych ostatnich. Polemika z powszechnymi zarzutami wobec obserwacji uczestniczącej jest pozorowana. Na przykład autor zauważa, że zanurzenie socjologa w badaną społeczność może spowodować jego identyfikację z przedmiotem badań i utratę dystansu wobec niego. Ponadto identyfikacja z opisywaną grupą, jeśli wiąże się z przyswojeniem jej wartości i norm, zakłóca interpretację zebranego materiału i sprawia, że wyniki badań stają się nieobiektywne i nieweryfikowalne. Woronkow nie tyle obala, ile ignoruje powyższe zarzuty twierdząc, że nie dotyczą one weryfikowalności, lecz żądania tożsamości wyników, która jest nierealna, a ewentualną identyfikację

socjologa z badaną społecznością uważa za rzecz wielce pożądaną, ponieważ jedynie bliski kontakt pozwala na możliwie pełny opis rzeczywistości społecznej.

Radykalizm Woronkowa przejawia się również w jego postrzeganiu zadań badacza, który w idealnej sytuacji powinien łączyć role obserwatora i przeprowadzającego wywiady, rozszyfrowywać zebrany materiał i na koniec poddać go analizie bez udziału osób trzecich. Zdaniem autora dyferencjacja wymienionych funkcji przynosi szkodę badaniu, ponieważ włączenie każdej kolejnej osoby na którymkolwiek z etapów wiąże się z wprowadzeniem dodatkowego filtra – w postaci życiowych doświadczeń danego człowieka – pomiędzy przedmiotem badań a powstającym opisem. Jednocześnie Woronkow przemilcza ewentualne zalety udziału w procesie badawczym dwóch i większej liczby osób, jak choćby możliwość weryfikacji i kontroli uchybień pojedynczego badacza lub intersubiektywizacji dokonywanych obserwacji i analiz.

Kolejne teksty, *Rozważania o badaniach terenowych*, a także dwa pozostałe artykuły metodologiczne, autorstwa Olgi Brednikowej i Olega Paczenkowa są dalekie od wstępnego radykalizmu Woronkowa. Pracownicy CNBS odnoszą się w nich do kolejnych etapów badań wykorzystujących obserwację uczestniczącą jako metodę, ale i jako całościową strategię badawczą. Poruszane są mniej i bardziej ogólne problemy, między innymi kwestie wyboru przedmiotu badań i sposobu przeniknięcia do danej społeczności, etyki badawczej, a także znaczenia nie tylko wyglądu zewnętrznego, ale również płci badacza/badaczki dla procesu zbierania materiału. Uwagi Woronkowa i Brednikowej nie mają usystematyzowanego charakteru, stanowią raczej luźne spostrzeżenia związane z ich własnym doświadczeniem badawczym, konfrontowanym z innymi źródłami, teoretycznymi i praktycznymi. Zamykający omawiany zbiór tekst Paczenkova *Niedoskonała instrukcja dla obserwatora uczestniczącego* (Niesowierszennaja instrukcja dla uczastwujuszczego nabliudatielja) jest próbą eseistycznego uporządkowania tych spostrzeżeń w formie eseju, która ma usprawiedliwiać tytułową „niedoskonałość” przedstawianych zaleceń dotyczących metod i technik badań terenowych. Autor skupił się na kolejnych etapach procesu badawczego, wśród których wyróżnił: przygotowanie socjologa do badań terenowych, polegające na opracowaniu koncepcji badawczej i pokonaniu własnych obaw przed wyjściem w teren, określenie roli i postawy badacza w opisywanej społeczności, kontakty z badanymi. Wiele uwagi Paczenkow poświęcił potrzebie nieustannej refleksji badacza, który powinien systematycznie dokumentować obserwowane zjawiska.

Artykuły pozostałych autorów zostały oparte na ich doświadczeniach związanych z udziałem w konkretnych badaniach terenowych. Choć tematyka opisywanych badań była bardzo zróżnicowana, problemy, z którymi spotykali się prowadzący je socjologowie, były często wspólne. Niezależnie od tego, czy

opisowi poddawana była społeczność wiejska w północnej Rosji (teksty Eleny Czikadze, a także Eleny Bogdanowej i Olgi Tkacz) czy subkultury młodzieżowe w Soczi (badania Iriny Kostieriny), autorki stawały przed problemem ujawnienia swojej roli, a w związku z tym – również przedstawienia celu badań. Różne społeczności wymagały często odmiennego podejścia, ponieważ zróżnicowane okazywały się warunki ich dostępności dla badaczy. Oprócz dotychczas wspomnianych w tomie przedstawiono doświadczenia badawcze w środowisku petersburskich i berlińskich żebraków (studium porównawcze Mariji Kudriawcewej), amerykańskich bezdomnych (Irina Olimpijewa), nosicieli wirusa HIV i chorych na AIDS w Kaliningradzie (Inna Wyszemirskaja), a także mieszkańców ekologicznego osiedla Tiberkul w Obwodzie Krasnojarskim (Antonina Kuliasowa). Autorom nie sposób odmówić zaangażowania w prowadzone przez nich badania. Wszyscy spędzili w badanych społecznościach stosunkowo długie okresy czasu (do kilku miesięcy), co niejednokrotnie wiązało się z dobrowolnym wyborem ciężkich warunków życia lub nietypowych ról społecznych (np. Kuliasowa mieszkała późną jesienią w Tiberkulu w nieogrzewanym domku letniskowym bez wody bieżącej i elektryczności, a Kudriawcewa przewidziała w swoich badaniach wcielenie się w rolę żebraczki). Przytoczone przykłady wymuszają pytania o miejsce badacza w obserwowanej społeczności i granice przyjmowanej roli, ale w świetle przyjętych przez Woronkova i jego zespół założeń metodologicznych możemy założyć, że jedynym ograniczeniem dla pracowników CNBS była etyka badawcza, która jednak może być różnie pojmowana (z wyjątkiem kwestii określonych przez prawo).

Należy zauważyć, że czytelnik otrzymuje jedynie fragmentaryczny opis procesu badawczego, połączony z refleksjami *postfactum* badaczy, a wyniki omawianych badań nie zostały przedstawione lub też opisano je bardzo lakonicznie. Trudno więc ocenić, jak dalece zastosowane metody i techniki badawcze okazały się słuszne, a także w jaki sposób została przeprowadzona analiza danych. Zamiarem autorów nie była jednak prezentacja samych badań, lecz refleksji na ich temat, które z natury rzeczy nie poddają się weryfikacji.

Na uwagę zasługuje styl i język zamieszczonych w tomie artykułów. O problemach związanych z przedstawieniem wyników badań prowadzonych za pomocą obserwacji uczestniczącej wspomina w swoim tekście metodologicznym Brednikowa. Skoro zebrany materiał stanowią obserwacje, wrażenia i interpretacje badacza, ich opis wymaga odniesienia do jego osoby, która pełni funkcję nie tylko filtra, ale i źródła informacji. Przedstawienie materiału wiąże się z przedstawieniem siebie w większym lub mniejszym stopniu, a więc z zastosowaniem narracji z perspektywy pierwszej osoby liczby pojedynczej. Tymczasem sztywne reguły rosyjskiego stylu naukowego wymagają form bezosobowych, jedynie w wyjątkowych przypadkach możliwe jest wyrażenie osobistej opinii autora w pierwszej osobie liczby mnogiej, np. *przypuścimy*,

załóżmy lub *sądzimy, uważamy*. Opis kontekstu społecznego w badaniach prowadzonych przez obserwację uczestniczącą wiąże się często z koniecznością użycia również innych form gramatycznych, a niekiedy również dygresji i metafor, co spotykało się z oporem ze strony redaktorów czasopism i monografii zbiorowych. Eseiistyczny styl tomu pod redakcją Woronkowa według rosyjskich kryteriów należy uznać za mało naukowy, jednak w raportach badawczych i artykułach pracownicy CNBS starają się nie stosować narracji pierwszoosobowej w miejscach, gdzie nie jest ona konieczna (por. między innymi Kudriawcewa 2001, Kuliasowa 2004).

Zbiór *Odejść, aby zostać. Socjolog w terenie* nie poddaje się jednoznacznym ocenom. Część teoretyczna nie zawiera odkrywczych informacji – autorzy powołują się na klasyków i na ich podstawie wysuwają mniej lub bardziej radykalne postulaty metodologiczne, przy czym sam radykalizm również nie jest w socjologii postawą nową. Bardziej wartościowe pod względem poznawczym wydają się artykuły przedstawiające refleksje badaczy terenowych. Nawet jeśli postawa któregoś z autorów, a także zastosowane przez niego metody i techniki budzą pewne wątpliwości lub sprzeciw, teksty dostarczają wielu informacji na temat jakościowych badań terenowych prowadzonych za naszą wschodnią granicą. Dlatego omawiany tom należałoby traktować nie jako poradnik metodologiczny, lecz jako przegląd badań spoza głównego nurtu rosyjskiej socjologii.

Literatura

- CNBS 2010. <http://www.cisr.ru/history.html>
- Diewiatko, Inna F. 2006. *Mietydy socyologiczeskogo issledowanija*. Moskwa: Uniwersitet Kniznyj Dom.
- Dobrienkow, Władimir I. i Albert I. Krawczenko. 2004. *Mietydy socyologiczeskogo issledowanija*. Moskwa: INFRA-M.
- Girtler, Roland. 1992. *Methoden der qualitativen Sozialforschung. Anleitung zur Feldarbeit*. Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag.
- Girtler, Roland. 2001. *Methoden der Feldforschung*. Wien: UTB/ Böhlau.
- Kariejew, Nikolaj. 1996. *Osnowy russkoj socyologii*. St. Petersburg: Izdat. Iwana Limbaha.
- Krawczenko, Albert I. 2005. *Istorija otieczestwiennoj socyologii*. Moskwa: Akademicheskij Projekt.
- Kudriawcewa, Marija. 2001. *Dramaturgija poproszajnicestwa*, W: W. Woronkow, O Paczenkow i E. Czikadze (red.). *Niewidimye grani socyalnoj riealnosti*. St. Petersburg: CNSI. http://www.indepsocres.spb.ru/sbornik9/9_kudr.htm
- Kuliasowa, Antonina. 2004. *Ekonoosfernoje posielenije Tiberkul: w poiskach altiernatiwnogo obraza żyzni*. W: M. Sokołow (red.). *Ekoposielenija w SSzA i Rossiji*. Petersburg: CNSI. http://www.cisr.ru/files/publ/wp10/wp10_Kulyasova.pdf

-
- Trocuk, Irina W. 2006. *Oleg Paczenkow, Michail Sokołow, Elena Czikadze (red.) Bepriedielnaja socyologija. Sbornik esse k 60-letiju Wiktora Woronkowa* (recenzja). „Socjologiczeskij Żurnał” 1–2: 183–193.
- Zborowskij, Garold E. 2003. *Istorija socyologii. Klassiczeskij i sowriemiennyj etapy*. Jekatierinburg: Izdat. Gumanitarnogo Uniwersitieta.

